

Світлана Гаврилюк

Волинський національний університет імені Лесі Українки
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: romir1991@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5142-7464>.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: slavatsesik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>
Researcher ID : <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>
Scopus ID: 57851561700

Юрій Олексін

Національний університет водного господарства та природокористування
доктор педагогічних наук, професор (Україна)
e-mail: oleksin_roippo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6688-5193>

Ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни

Анотація. Метою статті є дослідження ролі православного духовенства у загостренні міжконфесійних взаємовідносин на Волині на початку ХХ ст. Авторами досліджено архівні документи та матеріали періодичної преси досліджуваного періоду, в яких висвітлено ключові напрями причин і наслідків виникнення міжконфесійного протистояння на Волині, роль у цьому Російської православної церкви, органів влади та Почаївського відділу Союзу російського народу. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів дослідження (аналізу, синтезу й узагальнення) та спеціальних історичних (порівняльно-історичного та хронологічного), що у поєднанні з принципами об'єктивності, історизму та поліфакторності створило необхідні умови для неупередженого висвітлення поставлених завдань. **Наукова новизна роботи** полягає у тому, що автори на основі архівних документів та матеріалів періодичної преси з'ясували роль православного кліру, органів імперської влади та чорносотенців у загостренні міжконфесійних взаємовідносин на Волині у досліджуваний період. **Висновки.** Після підписання імператором Миколою II маніфесту 17 квітня 1905 р. створено умови для переходу православних до інших конфесій. Враховуючи особливості етнонаціонального складу населення Волинської губернії, ці процеси у ній набрали значного розмаху. Православне духовенство спільно з чорносотенцями, які відігравали важливу роль у політичному житті регіону, робили усе можливе, щоб дискредитувати представників інших конфесій в очах широких верств населення. Однак, незважаючи на таку позицію, кількість протестантів і римо-католиків на Волині неухильно зростала. Це зумовлено не стільки пропагандою їхніх віровчень серед жителів краю, змішаними шлюбами, а насамперед тими негативними процесами, що відбувалися у середовищі православного духовенства, передусім православних священників. Події Першої світової війни православний клір використовував для посилення наступу на протестантські громади, безпідставно звинувачуючи їх у зв'язках із Німеччиною, що ще більше загострювало міжконфесійні взаємовідносини. Проведення антипротестантських і антикатолицьких курсів не лише за участі ревнителів Союзу російського народу, «союзників», священників, а й учителів Закону Божого у початкових школах, свідчили про спробу зумовити новий виток протистояння між представниками різних конфесій.

Ключові слова: Волинь, міжконфесійні взаємовідносини, протестанти, православне духовенство.

Постановка проблеми. Неупереджене дослідження та аналіз міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни дають змогу об'єктивно з'ясувати роль Російської православної церкви та Почаївського відділу Союзу російського народу в їх загостренні, визначити пріоритетні напрями протидії з боку православного кліру та

«союзників» розповсюдженню протестантських віровчень у краї, діяльності римо-католицької церкви та визначення результатів діяльності чорносотенців у цьому напрямі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж останніх років з'явилася значна кількість наукових праць, присвячених дослідженню РПЦ, ролі чорносотенців у політичному житті Волині, їх впливу на загострення міжнаціональних і міжконфесійних взаємовідносин. Однак у більшості з них не проаналізовано причин міжконфесійного протистояння. Значний обсяг інформації про діяльність православного кліру, в тому числі й негативні явища, що впливали на ситуацію в церкві на Правобережній Україні, проаналізувала Ю. В. Хитровська (Хитровська : 2018). Певний обсяг інформації про діяльність протестантських громад міститься у праці І. А. Опрі (Опрі : 2012).

Для об'єктивного дослідження ролі православного духовенства і чорносотенців у загостренні міжнаціональних взаємовідносин на Волині авторами використано документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (далі ДАЖО) (Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора та Ф. 147. Волинська єпархіяльна училищна рада). Неупереджений аналіз цих документів дає змогу об'єктивно з'ясувати особливості міжконфесійних взаємовідносин на Волині та причини їх ускладнення.

Надзвичайно важливу групу документів складають матеріали періодичної преси, насамперед тієї, що видавалася РПЦ. Так, у «Волинских єпархиальных ведомостях» опубліковано значну кількість матеріалів, аналіз яких дає змогу дослідити протидію з боку РПЦ римо-католикам і протестантам та заходи, спрямовані на їх дискредитацію. Публікації в названому вище виданні доповнюють матеріали низки інших видань, що виходили у досліджуваній період на Волині.

Мета статті. У дослідженні автори поставили за мету на основі архівних джерел і матеріалів періодичної преси дослідити причини та наслідки ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни, та з'ясувати роль у цьому РПЦ і чорносотенців.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. на Волині спостерігалось зростання кількості римо-католиків та протестантських громад, що зумовлено низкою обставин. Згідно з затвердженим 19 квітня 1904 р. імператором рішенням Державної Ради перехід із однієї в іншу інославну конфесію міг відбутися лише за згодою губернатора, шляхом подання відповідного клопотанням. Обов'язково подавалися документи, що вони не були православними, а належали до «інославної конфесії» [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 1]. Для осіб, які не досягли цивільного повноліття (молодші 15 років), необхідною була згода батьків або опікунів. У цьому випадку перехід із однієї в іншу протестантську конфесію відбувався без дозволу органів влади, лише сплачувався гербовий збір [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 13в.].

Це стосувалося римо-католиків, вірмено-католиків, вірмено-григоріанців, євангелістів-лютеран, меновітів і баптистів, євангелістів-реформістів. Категорично заборонявся перехід старообрядців у будь-яку інославну конфесію. Губернаторів зобов'язали інформувати Міністерство внутрішніх справ (МВС) про кількість осіб, що змінили конфесійну належність [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 13в.].

17 квітня 1905 р. оприлюднено Маніфест «Про начала віротерпимості», відповідно до якого православним дозволялося змінювати конфесійну належність. Оприлюднення вищезазначеного Маніфесту призвело до зростання не лише кількості протестантських громад на Волині, а й римо-католиків. Така ситуація зумовлена не лише пропагандою їхніх віровчень, а й діяльністю парафіяльних священників, частина з яких часто вступала у конфлікти з парафіянами, адже завищували плату за треби, зловживали фінансами конфесії тощо.

Щодо річниці оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. чорносотенна преса писала про те, чому «так довго добивалися тисячі російських сектантів, чому співчувала більша частина освіченого суспільства», що існувало в усіх освічених країнах сталося. Імператор проголосив «свободу совісті». Це давало можливість кожній людині сповідувати те віровчення, що йому до душі. Припинилися переслідування за релігійні переконання, але за ними не повинні були прикриватися дії, небезпечні для державного ладу, суспільства, моралі [Абрамович, 1906 : 1]. У чорносотенній пресі зазначалося, що свобода совісті – це право всім інакодумцям відкрито сповідувати свої релігійні погляди, а їх пропаганда, нав'язування іншим «це вже не свобода совісті. Це вже насильство над совістю інших». Прості люди були «не розвинуті, а головне легковірні». Тому пропаганда різних віровчень розглядалася як «порушення свободи совісті, проголошеної маніфестом 17 жовтня» [Абрамович, 1906 : 1].

Так, чорносотенці на сторінках своїх пресових органів стверджували, що представники інших конфесій використовуватимуть недосвідченість православних і порушуватимуть принципи «свободи совісті».

Згідно з указом імператора ті, хто перейшов у протестантську конфесію, мали право на вільне сповідання віри, відправлення релігійних обрядів та утворення релігійної общини.

.....
Забороняли лише ті, хто відносився до «ізувірців, а пропаганда їхнього віровчення переслідувалася» [Именной, 1906 : 1].

Протестантською общиною вважали групу осіб, які сповідували спільне віровчення, своєю метою визначали задоволення спільних віросповідних, моральних, просвітницьких і благодійних потреб її членів. Вони проводили спільні молитви. Членами общини вважалися особи, які підписали заяву про її створення та ті, хто «був записаний у книгу народжень її членів» [Именной, 1906 : 1].

Молитовні будинки можна було будувати лише після отримання дозволу губернатора чи градоначальника. Для цього необхідно подати: постанову загальних зборів членів общини з клопотанням про заплановану будову, план будівництва з дотриманням необхідних вимог, що висувалися молитовних приміщень [Именной, 1906 : 1].

Якщо в діях общини вбачали протизаконний характер, то постановою губернатора чи градоначальника її діяльність могли призупинити. Питання щодо її закриття виносилося на розгляд губернського правління. Скарги на такі дії органів влади можна було направляти у Перший департамент Сенату. Остаточне рішення щодо припинення її діяльності приймалося після заслуховування доповіді Обер-прокурора більшістю голосів [Именной, 1906 : 1].

Охочі створити протестантську общину направляли в місцеве губернське правління заяву за підписами не менше 50 осіб. У ній вказували: «найменування секти», послідовників, місцевість у якій вона мала функціонувати, місцезнаходження наявного чи запланованого для будівництва молитовного будинку та дані про осіб, які підписали цю заяву. Губернське Правління її розглядало впродовж місяця. Якщо не було всіх необхідних документів, то термін їх подачі міг бути продовженим ще на тиждень [Именной, 1906 : 1].

Загальні збори общини призначалися її керівником, але не менше 1 разу на рік, за ініціативою не менше ніж 10 членів. Загальні збори вважалися такими, що відбулися, за умови, що в них взяло участь не менше третини її членів, що мали право голосу. Раду общини не пізніше ніж за два тижні зобов'язували подати до губернського правління письмову заяву та інформацію про її членів [Именной, 1906 : 1].

21 травня 1907 року департамент духовних справ іноземних віросповідань МВС розіслав циркуляр, у якому наголошувалося, що після видання Маніфестів від 17 квітня 1905 р. «Про начала віротерпимості» та 17 жовтня 1905 р., яким проголошено свободу віросповідання та свободу совісті, інформацію про перехід осіб з однієї в іншу інославну конфесію надавати не потрібно [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 4].

Отже, відповідно до імператорського указу православним дозволялося не лише вільно змінювати конфесію, а й створювати протестантські громади, будувати молитовні будинки. Чітко визначено умови розгляду документів, необхідних для їх діяльності, порядок діяльності та умови заборони.

Варто зазначити, що напередодні Першої світової війни на Волині, окрім зареєстрованих протестантських общин, функціонували й ті, кого влада називала «ізувірцями», а їхнє віровчення переслідували.

РПЦ рішуче та активно виступала проти різноманітних сектантських рухів, що з'явилися у регіоні на початку ХХ ст. Так, стосовно «корніївців» вони наголошували, що риси цієї секти потрібно знати кожному православному священнику на Волині, бо існували передумови для її розповсюдження у віддалених районах краю. Вона найбільше розповсюджена в Овруцькому повіті, в якому до 1905 р. протестантів взагалі не було [Недельский, 1916 : 359].

Аналізуючи причини поширення протестантизму, констатуємо, що підґрунтя для цього підготували пропагандисти штундо-баптизму, німецькі колоністи та євреї «вільні евангельські християни», які до 1910 р. «встигли заразити багатьох селян ересью»: протестанти з'явилися у Білошицькій, Остапівській, Виговській, Лугівській, Іскоростенській та інших парафіях. Але «штундизм у Овруцькому повіті не мав глибокого коріння», для селян найбільш зрозумілою виявилася «корнієвщина», з простим вченням для розуму «поліщука» [Недельский, 1916 : 360].

У 1910 р. у м. В'язівка, селах Липляни, Мошки, Ласки, Шоломки, Підгрудді, м. Норинську та інших з'явилися десятки чоловіків та жінок – «святих», про яких нічого поганого не було відомо місцевим священникам. Лише у 1913 р., коли у м. Овручі, а потім у Житомирі відбувся суд над К. Каламарчуком, стало зрозуміло, що сотні селян, які зібралися біля судового залу на вулиці, мали відношення до нього. Також були присутніми його прибічники й з Київської губернії [Недельский, 1916 : 361].

Коли влада звернула на них увагу, стало відомо, що К. Каламарчук був основоположником «релігійної секти» протестантів. Про нього відомо, що він зловживав спиртними напоями, покинув господарство та сім'ю, у своїх 55 р. 5–6 років перебував у святих місцях, де «проповідував нове віровчення про православну віру, про Христа, священників, таїнства, страшний суд і про життя». Через деякий час його оточували натовп простих людей, який слухав основи нового віровчення зрозумілого йому, і головне – не «що не вимагало витрат

на хрестини, шлюб, поховання, панахиди та інші релігійні обов'язки». Після арешту основоположника секти вона не припинила свою діяльність, «а цим вигідним ремеслом зайнялися «предтеча Кравець Мефодій», лжепресвітер Дем'ян Турбал у віддалених куточках Овруцького повіту. Пропагандистів «корнієвщини» легко можна впізнати по зовнішніх ознаках: довгі коси до плечей, борода, «обличчя виснажені від плотських втіх», на головах широкополі капелюхи, на ногах обмотані білими тканинами лапті, у руках посохи-«клюки», червоний пояс поверх сорочки. В Овруцькому повіті було близько 2-х тисяч прихильників цієї секти [Недельский, 1916 : 360–361].

Для молитовних зібрань найбільш вдалим часом вони вважали глибоку ніч. Відповідно до позиції РПЦ віровчення «корнієвці» являло собою «маячню психічно хворих людей, швидше дикунів». Священників та адміністративну владу вони вважали слугами сатани. Євангеліє читали, але не визнавали «історичного Христа», стверджуючи, «що вони при ньому не були». Але така протестантська течія мала багато протиріч й не мала «власної релігійної системи» [Недельский, 1916 : 361–362].

У своїй протидії протестантським течіям РПЦ вдало використовувала появу окремих локальних течій. Аналізуючи діяльність «кіндратіївців» чи «мальованців», вони констатували, що їх основоположник К. Мальований зловживав спиртними напоями, що призвело до розладів його «нервової системи». Під час проведення молитовних зібрань він привертав до себе увагу «зтіханнями й сльозами», що вдало використовували їхні очільники. Швидкий кінець світу – головна тема його проповідей. Після зміцнення своїх позицій він розпочав проводити молитовні зібрання подібно до «христівських». Прибічники цієї течії були неосвіченими й не виявляли бажання навчатися. Незважаючи на те, що у регіоні вона не мала прибічників, у віддалених селах Овруцького повіту створено підґрунтя для її розповсюдження. Тому місіонери РПЦ зобов'язані були активізувати свою антипротестантську роботу [Недельский, 1916 : 362].

Необхідно зазначити, що складність аналізу національного складу протестантських громад на початку ХХ ст. полягає у тому, що імперська статистика, як правило, акцентувала увагу на релігійній, а не національній приналежності підданих. Через це в абсолютній більшості джерел, що висвітлюють історію протестантизму, національна приналежність вірян не згадується [Опря, 2012 : 162].

Тож поява нових протестантських течій у регіоні, де ще недавно домінувала РПЦ, викликала не лише занепокоєння її кліру, а й активну протидію з їхнього боку. До цієї справи долучилися чорносотенці, органи влади. Ведучи цілеспрямовану протидію проти протестантів та представників інших неправославних конфесій, керівництво єпархії також добре розуміло, що однією з причин послаблення православ'я у регіоні була негативна діяльність частини парафіяльних священників.

Так, у 1911 р. у с. Волосів призначили колишнього священника с. Буди-Воробійовської Овруцького повіту о. І. Яскевича. Незабаром він взяв для власних потреб 236 крб. церковних коштів, про що проінформував парафіян-уповноважених, а щодо їх повернення, то це питання залишалося відкритим до 1914 р. Парафіяни не мали змоги встановити всіх церковних сум, бо священник та «церковний староста – його улюбленець тримають все в таємниці». Церковну бухгалтерію вів його син, скріплюючи звіти церковною печаткою. Парафіяни були незадоволеними й тим, що участь у всіх розрахунках брала матушка, допомагаючи проводити з парафіянами «розрахунки за різні треби». Крім того, матушка займалася «розсіюванням дощових і грозових хмар», акушерством тощо. З огляду на позицію більшості парафіян він був змушений «дещо змінити «образ дій, щоб не викликати непотрібного незадоволення» [Волосов, 1914 : 3]. Питання щодо моральності серед парафіяльних священників піднімалося й на найвищому рівні. Так, єпископ Подільський Леонтій, зважаючи на велику кількість скарг від парафіян, які були незадоволені поведінкою парафіяльних священників, стверджував, що «одні священники тримають себе дуже високо, по-панськи, відштовхуючи від себе парафіян своїм ставленням, забуваючи, що священник – батько, пастир. Інші принижують себе своєю поведінкою, жорстокістю, вимаганням за треби і не хочуть зрозуміти, що істинно добрий пастир не залишиться без шматка хліба» [Хитровська, 2018 : 23].

Аналіз наведених фактів свідчить про систематичні фінансові зловживання з боку парафіяльного священника, а подібні випадки у досліджуваній період були непоодинокими, що й негативно впливало на імідж РПЦ.

Напередодні Першої світової війни волинський губернатор М. А. Мельников у своєму всепідданському звіті акцентував увагу імператора на зростанні кількості римо-католиків і розрив із православ'ям частини населення. Факторами, що мали визначальний вплив на ці процеси, він вважав змішані шлюби та пропагандистську роботу католицького кліру, яка була, «тонка, невловима, але давала духовенству бажані результати». З огляду на ту обставину, що католицизм і полонізація були тісно взаємопов'язані, він вважав за цілком очевидне те «зло, яке представляло самовизначення національності, що спричинило посилення ворожого населення

.....
до того періоду повністю лояльного». Характеризуючи католицьке духовенство, губернатор наголошував, що це чудово «організована і дисциплінована партія шовіністів», які вели пропаганду під релігійним прапором, натомість православне духовенство було інертним у цьому питанні [Всепожданнейший, 1913 : 2] .

У травні 1914 р. архієпископа Антонія перевели у Харківську єпархію. Аналізуючи його діяльність на Волині, констатувалося, що він докладав зусиль до зближення з місцевими старообрядцями з метою навернення їх до православ'я, з 1905 р. брав активну участь у політичному житті, будучи одним із ідеологів утворення СРН, змушував священників організувати нові відділи, організував видання чорносотенних пресових органів. Окрему увагу заслуговувала його протидія зростанню «єврейського впливу» та надання підтримки галицьким русофілам у їхній «боротьбі з українством» [Дмитриенко, 1914. : 2].

Отже, як бачимо, тогочасна волинська преса, аналізуючи діяльність архієпископа Антонія, акцентувала увагу на його ролі у діяльності СРН та залученню священників до діяльності організації, контактах із старообрядцями, але жодного слова не згадано про антикатолицьку та антипротестантську діяльність, ідеологом якої він був.

Під час Першої світової війни у волинській пресі, що підтримувала ідеологію СРН, й надалі виступали проти римо-католиків і протестантів. У них замість обмеженої «єдності вишов конгломерат» зовні взаємопов'язаних особистостей, де замість «християнської свободи ствердилося ветхозавітне законне рабство». Протестантство ж виникло на ґрунті протидії поневоленню особистості католиками. Тому це лише видимість свободи при відсутності будь-якої, навіть зовнішньої єдності. Відповідно до позиції РПЦ лише православ'я «це і є істинна єдність й справжня свобода в їх гармонійному поєднанні (Единство, 1916 : 136–137), акцентуючи увагу на тому, що війну розпочали заради «світового панування», але вона страшною для християн не була, адже її призвідники не були «істинними християнами» [Кленовин, 1916 : 17–19].

Благочинний І. Боговський у своїй статті констатував, що під час ведення воєнних дій у населення почала зростати «набожність», а «байдужість та прохолодність» віри змінилися на «щирість та ентузіазм». Щодо діяльності протестантів під час війни, у нього не було однозначної позиції. Незважаючи на протидію з боку православних священників, напередодні війни з'явилися протестанти. Лише після виселення німецьких колоністів за межі Волині це «зло немов припинилося». Щодо антиурядової діяльності, то згідно з чутками у «народну масу» іноді проникали «різноманітні революційні брошури». Це свідчило про розкладову діяльність «сектантів». Їх селяни очевидно привозили з міста, де, ймовірно, на користь «фатерланду працюють невловимі прибічники кайзера» [Боговский, 1916 : 171–173].

2–5 березня 1916 року у Житомирі відбулася місіонерська нарада з поточних питань із боротьби зі «штундою й хлистівщиною на Волині» під головуванням архієпископа Євлогія. Розглянули питання про посилення протидії «місцевій пропаганді сектантства», про місію «ревнителів православ'я», народно-місіонерські курси, запропоновано нову методику місіонерської діяльності через залученням до неї жінок тощо. Прийняли рішення організувати Волинську місіонерську раду та взаємовідносини місіонерів, благочинних і парафіяльних священників [А, 1916 : 119].

Для активізації місіонерської антипротестантської роботи ще на початку 1914 р прийняли рішення залучали до неї й вчителів, які викладали Закон Божий, що були готовими до цієї справи. З цієї метою запланували провести у Житомирі відповідні педагогічні курси для 108 вчителів предмету з усіх повітів. На них мали читати методику викладання, «з зразковими практичними уроками», і «викриття сектантства з зразковими місіонерськими бесідами». Для вчителів бажано також викладати на курсах, крім названих предметів, також методику церковного співу, регентство й хоровий церковний спів. На підготовку та проведення цих курсів просили Синод виділити 3 тис. крб., їх заплановано провести для священників з 9 до 15 червня, для вчителів Закону Божого – з 16 до 29 червня 1914 р. [ДАЖО. Ф. 147. Оп.1. Спр. 480. Арк. 1 зв.-2].

Зважаючи на послаблення позицій РПЦ, місіонерські відділи важливу увагу приділяли релігійному вихованню молоді. Адже представники інтелігенції, які отримували освіту під керівництвом духовенства, часто залишалися «глухими до його слів». Подібні настрої юнацтва були зумовлені тим, що «психіка дитини є нездатною чи малоздатною до релігійних переживань», або «вихователі не розбудили й закріпили релігійну налаштованість», або оточення не «розвивають чи свідомо приглушують пробудження релігійної потреби». Тому зрозуміло, що виховання як фактор у формуванні релігійної особистості відіграло ключову роль [Махаев, 1916 : 87–92].

Отже, з огляду на ситуацію, що склалася на Волині напередодні та під час Першої світової війни, православне духовенство активізувало місіонерську діяльність, залучаючи до її проведення не лише священників, ревнителів СРН, рядових «союзників», а й учителів

початкових шкіл, які викладали Закон Божий. З цієї метою за підтримки Синоду РПЦ для них провели спеціальні курси.

Одним із важелів впливу на погляди населення було те, що православний клір намагався зобразити протестантів «ворогами імперії», це питання особливо актуалізувалося під час Першої світової війни. Щодо цього міністр внутрішніх справ імперії О. О. Хвостов у своєму циркулярному розпорядженні зазначав, що найбільшу небезпеку становили ті «сектантські організації», які мали підтримку нелегальних організацій, так і тих, які були зареєстровані, окрема увага акцентувалася на їх співпраці з Німеччиною. Під час обшуку влітку в одного з керівників «віросповідної організації виявлені докази отримання ним з Німеччини директив», у яких зазначено, що він мав тримати «своїх агентів напоготові» з метою «викликання безпорядків всередині імперії». Це змушувало органи влади уважно спостерігати за діяльністю сектантів [Циркуляр, 1916 : 3].

Окрема увага акцентувалася на тому, що, ведучи підготовку до війни з Російською імперією, Німеччина не лише спрямувала значні зусилля на зміцнення свого військового потенціалу, а й на німецьких колоністів. Підкорити імперію потрібно було не лише фізично, а й духовно. Тому серед майбутніх солдатів бродили з «німецьким золотом в кишенях, служителі німецького Бога», які проповідували любов між людьми, відразу до зброї, відмову від пролиття людської крові під час зіткнення народів. Поступово «штундизм» почав розповсюджуватися у Південно-Західному краї. Німецьким коштом розпочали займатися «проповідуванням штундизму й російські селяни». Після указу про віротерпимість ніхто з протестантів не скористався їм так, як «штунди». У той період уряд повністю випустив з уваги, що «штундизм має для Росії не тільки релігійне значення, а й зовнішньополітичне». Він ставився до нього як до внутрішньо російської секти, а це меншою мірою «було наївністю». Дивитися на штундизм з погляду віротерпимості – це змішувати дві абсолютно різні речі: «релігійну совість і зовнішню політику Німеччини». Адвентистський журнал «Маслина» у номері за 1907 р., підсумувавши витрати «Німецького союзу» на пропагандистську роботу в Росії, вказував, що Союзом витрачено: на Східну Росію – 4 578 крб 69 коп., на Південну – 8 540 крб 26 коп., на Північну – 6 661 крб 08 коп. [Н.. 1915 : 509–511].

Тож органи імперської влади спільно з кліром РПЦ, зважаючи на воєнний стан, на сторінках пресових органів та в низці документів звинувачували протестантів у співпраці з Німеччиною та представниками антиурядових організацій. Окрема увага акцентувалася на тому, що ще задовго до війни протестанти отримували відповідне фінансування з-за кордону не лише для пропаганди свого віровчення, а й для реалізації планів Німеччини.

Висновки. Отже, напередодні та на початку Першої світової війни на Волині спостерігалось різке загострення міжконфесійних взаємовідносин. Незважаючи на легальний статус багатьох протестантських общин, їх діяльності активно протидіяв православний клір. Чорносотенці спільно з органами влади робили усе можливе, щоб протидіяти зростанню впливів протестантів і римо-католиків, а на сторінках своїх пресових органів висували проти них безпідставні звинувачення. Така діяльність ще більше загострювала й так непросту ситуацію у сфері міжконфесійних взаємовідносин на Волині. Важливу роль у послабленні позицій РПЦ у регіоні відіграла діяльність частини парафіяльних священників, які самовільно підвищували плату за виконання релігійних обрядів, привласнювали кошти тощо.

Подяка. Висловлюємо щирю вдячність працівникам архівів та бібліотек, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства або / публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Абрамович, Н.** (1906). Абрамович Н. Свобода совести. К годовщине манифеста. *Волинская жизнь*. 17 (30) октября. 1906. 3. 1.
- А.** (1916). А. П. С. Миссионерское совещание. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 10-го марта. 10–11. 119.
- Боговский, И.** (1916). Мировая война. *Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. 28-го апреля. 18. 171–173.
- Волосов, С.** (1914). Землевладелец. Корреспонденции. Приходские и церковные порядки (письмо в редакцию). *Наша Волянь*. 10-го марта. 65. 3.
- Всепопданнейший** (1913). Всепопданнейший отчёт волинского губернатора. *Наша Волянь*. 11 декабря. 112. С. 2.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Дмитриенко, М.** (1914). Архиепископ Антоний (К переводу в Харьковскую епархию). *Наша Волянь*. 23 мая. 133. 2.

- .....
- Единство** (1916). Единство и свобода в христовой церкви и извращение этих начал в латинистов и протестантов. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 24 марта. 13. 136–137.*
- Именной** (1906). Именной Высочайший Указ. О порядке устройства отделившимися от православия сектантами общин, а также о правах и обязанностях оних лиц. *Волынская жизнь. 24 октября (6 ноября). 9. 1.*
- Кленовин, В.** (1916). Об отношении к ужасам войны. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная 7-го января. 2. 17–19.*
- Махаев, Н.** (1916). О необходимости религиозного воспитания. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 18-го февраля. 8. 87–92.*
- Н.** (1916). Н. В. Штунда, немецкие колонисты и Малороссия. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 13 августа. 33. 509–511.*
- Недельский, С.** (1916). Секта «Корниевцев». *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1-го декабря. 48–49. 359–362.*
- Опря, І.** (2012). Національний склад протестантських громад Правобережної України на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. 12. 162–168.*
- Хитровська, Ю. В.** (2018). Громадська думка щодо становища РПЦ та вплив православного духовенства на населення Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (Крізь призму публікацій православної преси). *Сторінки історії. 45. 19–28. DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117189*
- Циркуляр** (1916). Циркуляр о сектантах. *Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. 22-го сентября. 36. 3.*

Svitlana V. Havryliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University
Dr (History), Professor

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering
PhD (History), Associate professor (Ukraine)

Yuriy P. Olleksin

National University of Water and Environmental Engineering
Dr (Pedagogy), Professor (Ukraine)

Complication of Interreligious Relations in Volyn on the Eve and During the World War I

Abstract. *The purpose of the article is to study the role of the Orthodox clergy in the aggravation of inter-confessional relations in Volyn at the beginning of the 20th century. The authors have researched archival documents and periodical press materials of the researched period, which highlight the key directions of the causes and consequences of the inter-confessional confrontation in Volyn, the role of the Russian Orthodox Church, authorities and the Pochaiv branch of the Union of the Russian People in this. The research methodology is based on the use of general scientific research methods (analysis, synthesis and generalization) and special historical (comparative-historical and chronological) methods, which, in combination with the principles of objectivity, historicism and multifactoriality, created the necessary conditions for impartial coverage of the tasks. The scientific novelty of the work lies in the fact that the authors, on the basis of archival documents and materials from the periodical press, found out the role of the Orthodox clergy, the imperial authorities and the Black Hundreds in the aggravation of inter-religious relations in Volyn in the period under study. Conclusions.* After Emperor Nicholas II signed the manifesto on April 17, 1905, conditions were created for the transition of Orthodox to other denominations. Taking into account the peculiarities of the ethno-national composition of the population of the Volyn province, these processes have gained significant momentum in it. The Orthodox clergy, together with the Black Hundreds, who played an important role in the political life of the region, did everything possible to discredit representatives of other faiths in the eyes of the general population. However, despite this position, the number of Protestants and Roman Catholics in Volyn steadily increased. This was caused not so much by the propaganda of their beliefs among the inhabitants of the region, by mixed marriages, but primarily by those negative processes that took place among the Orthodox clergy, primarily Orthodox priests. The events of the First World War were used by the Orthodox clergy to intensify their attacks on Protestant communities, unjustifiably accusing them of ties to Germany, which further aggravated inter-religious relations. Conducting anti-Protestant and anti-Catholic courses not only with the participation of zealots of the Union of the Russian People, «allies», priests, but also teachers of the Law of God in

primary schools, testified to an attempt to create a new round of confrontation between representatives of different faiths.

Key words: Volyn, inter-confessional relations, Protestants, Orthodox clergy.

References:

- Abramovich, N.** (1906). Svoboda sovesti. K godovshchine manifesta. [Freedom of conscience. To the anniversary of the manifesto]. *Volynskaya zhizn*. 17 (30) oktyabrya. 1906. 3. 1. [in Russian].
- A.** (1916). A. P. S. Missionerskoe soveshchanie [Missionary meeting]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 10-go marta. 10–11. 119.
- Bogovskij, I.** (1916). Mirovaya vojna [World War]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 28-go aprelya. 18. 171–173. [in Russian].
- Volosov, S.** (1914). Zemlevladelc. Korrespondencii. Prihodskie i cerkovnye poryadki (pis'mo v redakciyu) [Landowner Correspondence. Parish and church regulations (letter to the editor)]. *Nasha Volyn'*. 10-go marta. 65. 3. [in Russian].
- Vsepoddannejshij** (1913). Vsepoddannejshij otchyot volynskogo gubernatora [The most obedient report of the Volyn governor]. *Nasha Volyn'*. 11 dekabrya. 112. S. 2. [in Russian].
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Dmitrienko, M.** (1914). Arhiepiskop Antonij (K perevodu v Har'kovskoyu eparhiyu) [Archbishop Anthony (For transfer to the Kharkiv Diocese)]. *Nasha Volyn'*. 23 maya. 133. 2. [in Russian].
- Edinstvo** (1916). Edinstvo i svoboda v hristovoj cerkvi i izvrashchenie etih nachal v latinistov i protestantov [Unity and freedom in the Christian Church and the perversion of these principles by Latinists and Protestants]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 24 marta. 13. 136–137. [in Russian].
- Imennoj** (1906). Imennoj Vysochajshij Ukaz. O poryadke ustrojstva odelivshimisya ot pravoslaviya sektantami obshchin, a takzhe o pravah i obyazannostyah onih lic [Named Supreme Decree. About the order of organization of communities separated from Orthodoxy by sectarians, as well as about the rights and obligations of those persons]. *Volynskaya zhizn'*. 24 oktyabrya (6 noyabrya). 9. 1. [in Russian].
- Klenovin, V.** (1916). Ob otnoshenii k uzhasam vojny [About the attitude to the horrors of war]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya 7-go yanvarya. 2. 17–19. [in Russian].
- Mahaev, N.** (1916). O neobhodimosti religioznogo vospitaniya [On the necessity of religious education]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 18-go fevralya. 8. 87–92. [in Russian].
- N.** (1916). N. V. Shtunda, nemeckie kolonisty i Malorossiya [Shtunda, German colonists and Little Russia]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 13 avgusta. 33. 509–511. [in Russian].
- Nedel'skij, S.** (1916). Sekta «Kornievcev» [Sect "Kornievcev"]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' neoficial'naya. 1-go dekabrya. 48–49. 359–362. [in Russian].
- Oprya, I. A.** (2012). Nacional'nij sklad protestants'kih gromad Pravoberezhnoï Ukraïni na pochatku XX st. [The national composition of the Protestant communities of the Right Bank of Ukraine at the beginning of the 20th century.]. *Naukovi praci Kam'yanec'-Podil's'kogo derzhavnogo universitetu*. 12. 162–168. [in Ukrainian].
- Hitrovs'ka, YU. V.** (2018). Hitrovs'ka Gromads'ka dumka shchodo stanovishcha RPC ta vpliv pravoslavnogo duhovenstva na naselennya Pravoberezhnoï Ukraïni naprikinci XIX – na pochatku XX st. (Kriz' prizmu publikacij pravoslavnoi presi) [Public opinion regarding the position of the Russian Orthodox Church and the influence of the Orthodox clergy on the population of Right-Bank Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. (Through the prism of publications of the Orthodox press)]. *Storinki istorii*. 45. 19–28. DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117189/ [in Ukrainian].
- Cirkulyar** (1916). Cirkulyar o sektantah [Circular about sectarians]. *Volynskiy eparhial'naya vedomosti*. CHast' oficial'naya. 22-go sentyabrya. 36. 3. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.07.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.08.2022 р.